

VIERDE TUSSENPRODUCT ONTWIKKELTEAM KUNST & CULTUUR

Voorliggend tussenproduct is het vierde tussenproduct van ontwikkelteam Kunst & Cultuur, opgesteld tijdens de vierde sessie in december 2018. Centraal in dit tussenproduct staan de eerste vier conceptbouwstenen die het team heeft opgesteld op basis van de visie en grote opdrachten.

Het leergebied Kunst & Cultuur¹ omvat vanuit de huidige doelen geredeneerd: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien.

Functie van bouwstenen

Op basis van de visie en de grote opdrachten heeft het ontwikkelteam Kunst & Cultuur vier eerste conceptbouwstenen ontwikkeld. Bouwstenen zijn een vertaling van grote opdrachten in kennis en vaardigheden. Ze beschrijven op **een globaal niveau** de kern voor alle leerlingen in termen van **aanbod** (in plaats van beheersing). De bouwstenen hebben betrekking op het **leergebied als geheel** en vormen, samen met de visie en de grote opdrachten, **input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen**. Een andere functie van bouwstenen is dat ze voorbeeldmatig inzicht geven in de opbouw van de gewenste kennis en vaardigheden in de verschillende fasen van het onderwijs. Iedere bouwsteen bestaat uit vier fases: po-onderbouw (ob), po-bovenbouw (bb), vo-ob en vo-bb. Voor de bovenbouw (fase 4) zijn, conform de opdracht van curriculum.nu alleen aanbevelingen gemaakt.

Kenmerkend voor het leergebied Kunst & Cultuur is dat leerlingen in een samenhangend geheel kunst leren maken, kunst leren meemaken en betekenis leren geven aan zowel het maken als het meemaken. Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de twee inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Zie voor de uitwerking van bovenstaande alinea het visiedocument en de grote opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur.

In dit tussenproduct treft u:

- Concept raamwerk (p. 3) en concept bouwstenen (p. 4);
- Consultatievragen (p. 17);
- Bijlage 1: bijgestelde grote opdrachten (p. 19);
- Bijlage 2: begrippenlijst (p. 29);
- Bijlage 3: bronnenlijst (p. 31).

De visie op het leergebied Kunst & Cultuur vindt u op de website <https://curriculum.nu/kunst-cultuur>.

Graag uw input

Geef uw input voor de bouwstenen op <https://curriculum.nu/feedback> uiterlijk op zondag 27 januari. Het ontwikkelteam zal uw input gebruiken bij de (door)ontwikkeling van deze bouwstenen. Uw input is zeer gewenst, alvast bedankt!

---

¹ Zie voor een toelichting van de onderstreepte woorden de begrippenlijst in de bijlage

Over Curriculum.nu

Het is belangrijk dat de inhoud van het onderwijs tegemoet komt aan de eisen die nu en in de toekomst gesteld worden aan mensen. Curriculum.nu gaat over de actualisatie van het curriculum, waarin is vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Teams van leraren en schoolleiders ontwikkelen samen bouwstenen als basis voor de herziening van de kerndoelen in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Daarnaast doen zij aanbevelingen voor de bovenbouw in het voortgezet onderwijs. De curriculumherziening biedt kansen om te zorgen voor doorlopende leerlijnen van primair naar voortgezet onderwijs en van voortgezet onderwijs naar vervolgonderwijs. De bouwstenen bevatten een aanzet daartoe. De curriculumherziening wil daarnaast de samenhang in het onderwijs bevorderen, de overladenheid terugdringen en een betere balans brengen in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

CONCEPT RAAMWERK

De visie en de acht grote opdrachten (GO) vormen samen met de bouwstenen een raamwerk waaruit blijkt hoe de grote opdrachten zich tot elkaar verhouden en hoe de conceptbouwstenen (nog in ontwikkeling) zich verhouden tot grote opdrachten. De vertaling van grote opdrachten in bouwstenen zal vermoedelijk gaan leiden tot negen bouwstenen voor het leergebied Kunst & Cultuur.

Van bovenstaand raamwerk wordt een grafische weergave gemaakt als het denkproces van het ontwikkelteam KC voltooid is.

Grote opdracht 1 (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is gesplitst in twee voorlopige bouwstenen die passen bij het onderliggend kader 'maken en betekenis geven' (grote opdrachten 2, 3, 4) en 'meemaken en betekenis geven' (grote opdrachten 5, 6,7). Deze twee bouwstenen gericht op maakstrategieën (1.1) en denkstrategieën (1.2) hebben een voorlopige werktitel gekregen waarmee de inhoud van de bouwsteen tot uitdrukking komt. De overige zeven grote opdrachten zijn of worden - is de voorlopige tussenstand van het ontwikkelteam KC - uitgewerkt in één bouwsteen. Deze bouwstenen krijgen volgens een curriculum.nu brede afspraak de titel mee van de grote opdracht.

CONCEPT BOUWSTENEN

Het ontwikkelteam Kunst & Cultuur heeft in eerste concept vier bouwstenen gereed. In onderstaande opsomming zijn dat de **vetgedrukte** titels. De grote opdrachten en bouwstenen zijn genummerd, conform de opdracht van curriculum.nu.

Bouwstenen (met cursief de titels van de grote opdrachten)

1 *Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (maak- en denkstrategieën)*

1.1 Bouwsteen maakstrategieën (voorlopige werktitel)

1.2 Bouwsteen denkstrategieën (voorlopige werktitel)

2 *Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)*

2.1 Bouwsteen: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie

3 *Versterk technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)*

3.1 Bouwsteen: Versterk technieken en artistieke vaardigheden

4 *Werk aan innovatie (nieuwe maakprocessen)*

4.1 Bouwsteen: werk aan innovatie

5 *Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst (context van kunst)*

5.1 Bouwsteen: Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst

6 *Kunst vormt de spiegel van de wereld (functie van kunst)*

6.1 Bouwsteen: Kunst vormt de spiegel van de wereld

7 *Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (beleving van kunst)*

7.1 Bouwsteen: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie

8 *Presenteer werk (presenteren)*

8.1 Bouwsteen: Presenteer werk

Uitwerkingen van bouwstenen

In de hierna volgende pagina's zijn in eerste concept de volgende vier bouwstenen uitgewerkt:

- Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (2.1)
- Versterk technieken en artistieke vaardigheden (3.1)
- Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (7.1)
- Presenteer werk (8.1)

Elke bouwsteen start met de tekst van de grote opdracht. Vervolgens is aangegeven aan welke brede vaardigheden leerlingen werken. Daarna is uitgewerkt hoe de grote opdracht zich verhoudt tot de andere grote opdrachten binnen het leergebied, waar relevant is de verhouding met andere leergebieden beschreven. Door in de uitwerking van de bouwsteen de complexiteit te benoemen, wordt zichtbaar hoe de doorlopende leerlijn gekoppeld wordt aan de ontwikkelingsfase(n) van de leerling. De bouwsteen is verder uitgewerkt in een vast stramien. Iedere fase start met een korte inleiding, gevolgd door de meest typerende kennis en vaardigheden. Voor de bovenbouw (fase 4) zijn alleen aanbevelingen gemaakt. Alle onderstreepte woorden zijn in de begrippenlijst (zie bijlage 2) toegelicht. De bronnenlijst (zie bijlage 3 van het visiedocument) geeft een overzicht

van literatuur en websites die het ontwikkelteam heeft geraadpleegd tijdens het ontwikkelen van de visie, grote opdrachten en bouwstenen. Vanwege de leesbaarheid van de tekst is er, conform de opdracht van Curriculum.nu, voor gekozen de bronnen niet te verwerken in de lopende tekst.

Grote opdracht 2: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie

Onderstaand leest u eerst de beschrijving van deze grote opdracht. Daarna volgt de bijbehorende bouwsteen.

Relevantie

Door kunst leren leerlingen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen vorm te geven. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen wijzen uit te drukken en betekenisvol te communiceren. De verhalen zijn persoonlijk en tonen verbeeldingskracht. Kunst prikkelt de zintuigen, leerlingen leren met hun lijf kunst te ervaren en ontdekken de wisselwerking tussen lichaam en geest. Hierin ligt de intrinsieke waarde van kunst. Reflectie op het leer- en werkproces maakt dat leerlingen een eigen stem ontwikkelen, inzicht krijgen in anderen en in zichzelf en zelfvertrouwen ontwikkelen.

Inhoud van de opdracht

Persoonlijke en collectieve ervaringen kunnen, net als lokale, nationale en mondiale onderwerpen, een bron vormen voor eigen of gezamenlijk artistiek werk. Ook het werk van kunstenaars, schrijvers, artiesten en makers kan een bron van inspiratie zijn. Het vormgeven van eigen (artistieke) of gezamenlijke verhalen ontstaat in een iteratief proces waar ruimte is voor plezier en onzekerheden, vastzitten en keuzes maken. Leerlingen leren in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging de unieke taal van de kunsten te herkennen, te begrijpen, te gebruiken en ook in andere contexten toe te passen. Door persoonlijk betekenis aan het werk te geven en dit te delen met anderen, leren leerlingen over en door hun artistieke uiting² te communiceren. Ook leren ze dat er verschillende perspectieven zijn, dat deze perspectieven op verschillende wijzen vormgegeven worden en hoe ze zich kunnen verhouden tot eigen of andermans artistiek werk.

Brede vaardigheden

- Manieren van jezelf kennen: zelfregulering.
Leerlingen met een toenemende zelfstandigheid artistiek werk te maken en mee te maken.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken.
Leerlingen leren samen met anderen ervaringen, gevoelens, gedachten, opinies en verhalen vorm te geven.
- Manieren van omgaan met anderen: communiceren.
Leerlingen leren zich in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan op artistieke wijze uit te drukken. Zij geven betekenis aan eigen werk en leren de boodschap met anderen te delen.

Samenhang binnen leergebied

Bouwstenen worden altijd aangeboden in combinatie met andere bouwstenen uit het leergebied Kunst & Cultuur. Voorwaardelijk voor de uitwerking van deze bouwsteen zijn

---

² Daar waar in de bouwstenen gesproken wordt over 'artistieke uitingen' moet dat gelezen worden als een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst.

grote opdracht 1 (Ontwikkel artistiek-creatief vermogen) en grote opdracht 3 (Versterk technieken en artistieke vaardigheden). Daarnaast is het ook mogelijk relaties te leggen met grote opdracht 6 (Kunst vormt de spiegel op de wereld), grote opdracht 7 (Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie) en grote opdracht 8 (Presenteer werk).

Samenhang tussen leergebieden

Deze bouwsteen en de bouwstenen die uitgewerkt worden voor grote opdracht 1 kunnen een aanknopingspunt zijn voor grote opdracht 7 bij Nederlands om samen te werken. Hier leren leerlingen dat experimenteren met taal en vormen van taal het creatieve proces stimuleert. Leerlingen leren uiting te geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen door middel van taal. In grote opdracht 2 van het leergebied Kunst & Cultuur (Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie) leren leerlingen samen of alleen uitdrukking te geven aan gedachten, ervaring, gevoelens en verhalen in klank, woord (in de eigen of een andere taal) en beweging, of een combinatie daarvan.

Bouwsteen 2.1: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie

Complexiteit

In onderstaande bouwsteen is de complexiteit op de volgende manier uitgewerkt:

- Van persoonlijke ervaringen naar collectieve ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen.
- Van lokale naar nationale en mondiale onderwerpen.
- Van vrij en associatief spelen, experimenteren en onderzoeken naar gericht denk- en maakstrategieën gebruiken.
- Van op speelse wijze eigen ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen vormgeven naar bewust verhalen met zeggingskracht en betekenisvol vormgeven.
- Vanuit de eigen context en perspectief naar meerdere, verschillende (kunst- en cultuurhistorische) contexten en perspectieven.

Primair onderwijs

Fase 1 (po-onderbouw)

Leerlingen geven vanuit eigen verbeeldingskracht ervaringen, gevoelens en verhalen op speelse wijze vorm. Ze experimenteren en improviseren met (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. Tijdens het spelen en experimenteren praten ze over wat ze doen en willen laten horen en/of willen laten zien. Hierdoor leren leerlingen naar werk van anderen te kijken en te luisteren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen gaan samen of individueel in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan:

- vrij spelen, spelenderwijs associëren, experimenteren, imiteren, improviseren, fantaseren en/of onderzoeken (grote opdracht (GO) 1);
- naar aanleiding van een idee of inspiratiebron een eigen verhaal maken;
- technieken en vaardigheden spelenderwijs gebruiken (GO 3);
- kijken en luisteren naar ideeën en meningen van anderen en hierop reflecteren vanuit de eigen verbeeldingskracht.

Fase 2 (po-bovenbouw)

Leerlingen geven in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan vorm aan eigen ervaringen, gevoelens en verhalen. Zij gebruiken inspiratiebronnen en combineren ideeën om samen of individueel artistiek werk te

maken. Leerlingen leren naar verhalen te kijken en luisteren en zoeken manieren om ideeën te combineren. Leerlingen leren hun eigen stijl te ontwikkelen en deze te tonen aan anderen. Door het delen van artistieke uitingen en het ontvangen van reacties ontdekken leerlingen dat er andere opvattingen en meningen zijn. Ze leren de unieke taal van de kunsten herkennen, begrijpen en gebruiken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen gaan samen of individueel in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan:

- spelen, associëren, experimenteren, imiteren, improviseren, fantaseren en onderzoeken (GO 1);
- met zeggingskracht uiting geven aan eigen ervaringen, gevoelens en verhalen;
- inspiratiebronnen gebruiken;
- technieken en vaardigheden gebruiken (GO 3);
- kijken en luisteren naar ideeën en meningen van anderen en hierop reflecteren vanuit de eigen verbeeldingskracht;
- reflecteren op proces en product.

Voortgezet onderwijs

Fase 3 (vo-onderbouw)

Als bovenstaand met de volgende toevoegingen: de leerlingen zetten bewust maak- en denkstrategieën binnen hun onderzoek in om tot een ontwerp te komen. Leerlingen kunnen werk van kunstenaars inzetten binnen hun eigen onderzoek, of als inspiratie gebruiken. De leerlingen zijn in staat verschillende perspectieven en (kunst)historische contexten te benoemen en te vertalen naar eigen werk.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen gaan samen of individueel in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan:

- denk- en maakstrategieën toepassen (GO 1);
- eigen voorkeuren ontdekken en een eigen stijl ontwikkelen;
- de eigen of gezamenlijke ervaringen, gevoelens, opinies of verhalen gebruiken als inspiratiebron;
- werk van kunstenaars gebruiken bij het eigen onderzoek, of gebruiken als inspiratie;
- de werkwijze van kunstenaars als inspiratiebron gebruiken bij het eigen maakproces;
- artistiek werk maken;
- de zeggingskracht van eigen werk en dat van kunstenaars herkennen en benoemen;
- kijken en luisteren naar ideeën en meningen van anderen en hierop reflecteren vanuit de eigen verbeeldingskracht;
- reflecteren op proces en product.

Fase 4 (vo-bovenbouw)

- Bouw in de bovenbouw voort op de bouwstenen voor vo onderbouw.
- Maak koppelingen met de profielen van vmbo, zet beroepscontexten centraal en houd rekening met de opleidingsmogelijkheden in mbo.
- Houd rekening met doorstroom naar het vervolgonderwijs.

Grote opdracht 3: Versterk technieken en artistieke vaardigheden

Onderstaand leest u eerst de beschrijving van deze grote opdracht. Daarna volgt de bijbehorende bouwsteen.

Relevantie

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe groter het arsenaal aan technieken en vaardigheden, hoe meer mogelijkheden leerlingen krijgen zich uit te drukken. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt.

Inhoud van de opdracht

Om een artistieke uiting³ te maken hebben leerlingen (digitale) technieken en vaardigheden nodig om een (gezamenlijk) idee te kunnen vertalen in een (bewegend) beeld, klank, woord of beweging of een combinatie daarvan. Alle vaardigheden die leerlingen leren staan in dienst van het creëren. Leerlingen leren (samen) maken, luisteren, spelen, oefenen, instuderen en (re)produceren. Leerlingen leren keuzes te maken uit het aanbod van vaardigheden, taal te geven aan artistieke uitingen en vakbegrippen te herkennen en benoemen. Ze leren technieken en materialen toe te passen en duurzaam te gebruiken. Daarnaast versterkt kennis over technieken en vaardigheden ook het begrijpen van kunst; hoe het tot stand is gebracht. Om hun doel te bereiken leren leerlingen te reflecteren op het proces en het product van zichzelf en van anderen. Ze leren sterke punten te herkennen en benoemen en worden zich bewust van hun capaciteiten en hun specifieke talenten. Door een groeiend zelfvertrouwen gaan leerlingen speelser en vrijer met hun vaardigheden om en ontwikkelen ze de maker in zichzelf.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen. Leerlingen ontwikkelen vermogens om (digitale) technieken en artistieke vaardigheden op een artistiek-creatieve en praktische manier te gebruiken bij het maken van eigen werk.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwstenen worden altijd aangeboden in combinatie met andere bouwstenen van de grote opdrachten. Voorwaardelijk voor de uitwerking van deze bouwsteen is grote opdracht 1 (Ontwikkel artistiek creatief vermogen). Het aanleren van technieken en artistieke vaardigheden zal plaatsvinden in de context van een van de andere grote opdrachten.

Samenhang tussen leergebieden

Waar sprake is van digitale kennis en vaardigheden kan er samengewerkt worden met het leergebied Digitale geletterdheid.

---

³ Daar waar in de bouwstenen gesproken wordt over 'artistieke uitingen' moet dat gelezen worden als een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunstdisciplines in het [leergebied Kunst & Cultuur](#) en naar nieuwe vormen van kunst.

Bouwsteen 3.1: Versterk technieken en artistieke vaardigheden

Complexiteit

In onderstaande bouwsteen is de complexiteit op de volgende manier uitgewerkt:

- Van onbewust naar bewust: leerlingen leren eerst met technieken en vaardigheden te spelen en daarna deze bewust en duurzaam te gebruiken. Leerlingen leren al spelend kennis te maken met de basisprincipes van de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur⁴ om deze daarna bewust te kunnen gebruiken om uiting te geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen.
- Van een eenvoudig en beperkt aanbod van technieken en vaardigheden naar een rijker en meer gespecialiseerd aanbod van technieken en vaardigheden.
- Van een meer aanbodgericht onderwijs naar een onderwijs waarin leerlingen eigen keuzes leren maken en verbindingen weten te leggen bij de uitwerking van eigen of gezamenlijke ideeën.
- Van eenvoudig naar complex; jonge leerlingen zullen eenvoudige en enkelvoudige technieken leren, terwijl oudere leerlingen technieken en vaardigheden verbinden en nieuwe combinaties maken.

Primair onderwijs

Fase 1 (po-onderbouw)

Spelenderwijs maken leerlingen, samen of individueel, kennis met verschillende kunstuitingen en kunstdisciplines. Zij leren door het gebruik van eenvoudige technieken en vaardigheden zich te uiten in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. De technieken en vaardigheden die leerlingen leren, staan ten dienste van het maakproces en het zelf leren maken. Hierdoor leren leerlingen uiting te geven aan eigen en gezamenlijke ervaringen, gevoelens en verhalen.

Kennis en vaardigheden

In de context van (nieuwe) artistieke uitingen⁵ en kunstdisciplines (beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), muziek, theater en dans) en combinaties daarvan gaan leerlingen samen of individueel:

- spelenderwijs kennis maken met (digitale) technieken en vaardigheden om zich op artistieke wijze uit te kunnen drukken in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan;
- maken, spelen, (in)oefenen en/of produceren;
- spelenderwijs basis- en vormgevingsprincipes onderzoeken;
- spelenderwijs vaktaal en vakbegrippen ontdekken;
- spelenderwijs beeld-, klank-, theater- en danselementen ontdekken en onderzoeken;
- veilig, verantwoord en duurzaam om met materialen en middelen;
- vanuit persoonlijke ervaring betekenis geven aan materie of klank, inhoud en vorm;
- reflecteren op, kijken en luisteren naar elkaars werk.

⁴ Het leergebied Kunst & Cultuur omvat vanuit de huidige doelen geredeneerd: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien.

⁵ Daar waar in de bouwstenen gesproken wordt over 'artistieke uitingen' moet dat gelezen worden als een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst.

Fase 2 (po-bovenbouw)

Hoe meer technieken en artistieke vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer mogelijkheden leerlingen krijgen om vorm te geven aan ideeën in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan. Leerlingen ontdekken hun eigen voorkeuren en talenten en leren technieken, instrumenten, materialen en middelen duurzaam te gebruiken. Daarnaast versterkt kennis over technieken en vaardigheden ook het begrip van kunst; hoe het tot stand is gebracht en met welke taal er over kunst gesproken wordt.

Kennis en vaardigheden

In de context van (nieuwe) artistieke uitingen en kunstdisciplines (beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), muziek, theater en dans) en combinaties daarvan gaan leerlingen samen of individueel:

- bestaande (digitale) technieken en vaardigheden versterken, onderhouden en uitbreiden;
- kennis maken met nieuwe (digitale) technieken en vaardigheden om zich op artistieke wijze uit te kunnen drukken in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan (GO 2);
- maken, spelen, (in)oefenen, produceren (GO 1);
- veilig, verantwoord en duurzaam om met materialen en middelen;
- spelenderwijs basis- en vormgevingsprincipes onderzoeken, herkennen en gebruiken;
- spelenderwijs vaktaal en vakbegrippen onderzoeken, herkennen en gebruiken;
- spelenderwijs beeld-, klank-, theater- en danselementen ontdekken, onderzoeken en gebruiken;
- vanuit persoonlijke en collectieve ervaringen, gevoelens en verhalen betekenis geven aan materie of klank, inhoud en vorm;
- betekenis geven aan artistieke uitingen van zichzelf en anderen en daarbij eenvoudige vaktaal en vakbegrippen gebruiken;
- reflecteren op, kijken en luisteren naar eigen artistiek werk en werk van anderen;
- reflecteren op proces en product.

Voortgezet onderwijs

Fase 3 (vo-onderbouw)

Leerlingen ontwikkelen zichzelf als artistieke makers door kennis, technieken en artistieke vaardigheden te ontwikkelen en te gebruiken. Leerlingen leren keuzes te maken uit het aanbod van vaardigheden, vaardigheden te combineren, taal te geven aan artistieke uitingen en vakbegrippen te herkennen en benoemen. Ze leren technieken en materialen toe te passen en deze duurzaam te gebruiken. Door goed te kijken en te luisteren naar eigen artistiek werk en werk van anderen, leren leerlingen steeds beter kunst te begrijpen en steeds beter zelf artistieke uitingen met een persoonlijke zeggingskracht te maken.

Kennis en vaardigheden

In de context van (nieuwe) artistieke uitingen en kunstdisciplines (beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), muziek, theater en dans) en combinaties daarvan, gaan leerlingen samen of individueel:

- bestaande (digitale) technieken en vaardigheden versterken, onderhouden en uitbreiden;
- kennis maken met nieuwe (digitale) technieken en vaardigheden om zich op artistieke wijze uit te kunnen drukken in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan (GO 2);

- maken, spelen, (in)oefenen, produceren (GO 1);
- veilig, verantwoord en duurzaam om met materialen en middelen;
- basis- en vormgevingsprincipes onderzoeken, herkennen en doelgericht gebruiken;
- vaktaal en vakbegrippen onderzoeken, herkennen en doelgericht gebruiken;
- beeld-, klank-, theater- en danselementen ontdekken, onderzoeken en doelgericht gebruiken;
- vanuit persoonlijke en collectieve ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen betekenis geven aan materie of klank, inhoud en vorm;
- betekenis geven aan artistieke uitingen van zichzelf en anderen en daarbij vaktaal en vakbegrippen gebruiken;
- reflecteren op, kijken en luisteren naar eigen artistiek werk en werk van anderen;
- reflecteren op proces en product.

Fase 4 (vo-bovenbouw)

- Bouw in de bovenbouw voort op de grote opdrachten en bouwstenen voor VO-onderbouw.
- Zorg dat leerlingen in de bovenbouw zich kunnen specialiseren in de praktijk van de kunstvakken en hun talent(en) verder kunnen ontwikkelen.

Grote opdracht 7: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie

Onderstaand leest u eerst de beschrijving van deze grote opdracht. Daarna volgt de bijbehorende bouwsteen.

Relevantie

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan kunstzinnige en culturele activiteiten. Ze ervaren hoe het is om een kunstzinnige of culturele activiteit samen te beleven of te bezoeken. Elke uiting van kunst en cultuur nodigt uit tot interactie en kan door leerlingen vanuit verschillende perspectieven onderzocht, geanalyseerd of besproken worden.

De inhoud van de opdracht

Het samen ervaren van authentieke kunstzinnige en culturele activiteiten verbreedt de blik van leerlingen en nodigt uit tot (inter)actie en discussie of kan leiden tot verstillings- en bezinning. De interactie tussen leerlingen onderling of tussen leerlingen en makers kan onder andere gaan over de betekenis van een object of een kunstuiting, over de analyse van een voorstelling of kan betrekking hebben op de vormgeving van bijvoorbeeld een theaterproductie. De interactie kan ook gaan over de betekenis die de artistieke uiting heeft voor de maker of over de theorie van waaruit iets is gemaakt. Hiervoor hebben leerlingen kennis nodig over de inhoud van de artistieke uitingen, over de context, over de aspecten van de voorstelling of de vormgeving, over het maakproces en over de technieken die gebruikt zijn.

Brede vaardigheden

- Manieren van omgaan met anderen: sociale en culturele vaardigheden, communiceren, samenwerken.

Leerlingen ontwikkelen vermogens om samen met anderen deel te nemen aan kunstzinnige en culturele activiteiten en over die ervaringen met elkaar in gesprek te gaan.

Samenhang binnen leergebied

Bouwstenen worden altijd aangeboden in combinatie met andere bouwstenen van grote

opdrachten. Bij de bouwstenen van deze grote opdracht passen leerlingen toe wat zij bij de andere grote opdrachten geleerd hebben. Om betekenis te geven aan kunst- en cultuurervaringen hebben leerlingen (vak)taal nodig. Deze taal heeft onder andere betrekking op de kennis van het artistiek-creatief vermogen (grote opdracht 1), over technieken en artistieke vaardigheden (grote opdracht 3), over kunst als spiegel van de wereld (grote opdracht 6) en over de verbinding die kunst en cultuur met het heden, verleden en de toekomst legt (grote opdracht 5).

Samenhang tussen leergebieden

In de grote opdrachten van andere leergebieden spelen het beschouwen en bevragen van ervaringen ook een rol. In de grote opdracht *'Leesbevordering en literaire competentie stimuleren leerlingen om lezers te worden en te blijven'* (GO 6) van het leergebied Nederlands worden leerlingen literair competent door literatuur belevend, interpreterend, beoordelend en met narratief begrip te lezen en over hun literaire leeservaringen kunnen communiceren. Deze competenties kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan grote opdracht 7 van het leergebied Kunst & Cultuur en vice versa. Hetzelfde is het geval bij de grote opdracht *'Je leert jezelf kennen door de ogen van een ander'* (GO 8) binnen het leergebied Mens & Maatschappij. Deze grote opdracht biedt leerlingen kennis van groepen, identiteit, culturen en geestelijke stromingen en geeft hen inzicht in het proces van de voortdurende ontwikkeling van hun persoonlijke identiteit en die van groepen.

Bouwsteen 7.1: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie

Complexiteit

In onderstaande bouwsteen is de complexiteit op de volgende manier uitgewerkt:

- Van één context naar meerdere contexten: van enkelvoudige, passend bij de belevingswereld van leerlingen naar het inzicht hebben in de relatie tussen meervoudige contexten.
- Van het bekende naar het onbekende: van ervaringen in de eigen omgeving naar ervaringen met onbekendere culturen.
- Van kennismaking met concrete, realistische of herkenbare artistieke uitingen, naar kennismaking met abstract artistieke uitingen.
- Van argumenten vanuit het eigen perspectief gevend, naar gefundeerde argumentatie vanuit meerdere perspectieven gevend.

Primair onderwijs

Fase 1 (po-onderbouw)

Leerlingen gaan uitingen van kunst en cultuur in een levensechte context - binnen of buiten school -aan den lijve ervaren en beleven. Ze hebben een onderzoekende en nieuwsgierige houding, leren zich in te leven en woorden te geven aan hun ervaringen. Zo onderzoeken en verbreden ze hun culturele omgeving en krijgen de mogelijkheid te ontdekken wat dat voor hen zelf betekent. Praten over die ervaring stimuleert de fantasie, prikkelt de verbeeldingskracht en kan inspireren bij het maken van eigen werk.

Kennis en vaardigheden

in de context van (deelname aan) kunstzinnige en culturele activiteiten gaan leerlingen samen:

- spelenderwijs kennismaken met en deelnemen aan kunstzinnige en culturele uitingen;
- kennismaken met de publieksrol;
- waarnemen, kijken, luisteren, voelen, ervaren;

- zintuigen ontdekken en gebruiken;
- fantaseren, verbeelden, inbeelden;
- ervaringen plaatsen in de context;
- praten over ervaringen met medeleerlingen en kunstenaars.

Fase 2 (po-bovenbouw)

Leerlingen gaan uitingen van kunst en cultuur in een levensechte context - binnen of buiten school - aan den lijve ervaren en beleven. Ze hebben een onderzoekende en nieuwsgierige houding en leren zich in te leven. Leerlingen leren het specifieke van de uitingen met elkaar of met de makers te bespreken, daarbij vaktaal te gebruiken en vanuit verschillende perspectieven betekenis te geven aan deze ervaringen. Zo onderzoeken en verbreden leerlingen hun culturele omgeving en onderzoeken eigen voorkeuren.

Kennis en vaardigheden

In de context van (deelname aan) kunstzinnige en culturele activiteiten gaan leerlingen samen:

- als in fase 1:
- kennismaken met en deelnemen aan kunstzinnige en culturele uitingen;
- vaktaal en vakbegrippen van verschillende artistieke uitingen herkennen en gebruiken;
- beeld-, klank-, theater- en danselementen ontdekken en onderzoeken;
- vanuit verschillende perspectieven betekenis geven aan kunstzinnige en culturele uitingen;
- eigen voorkeuren ontdekken en benoemen.

Voortgezet onderwijs

Fase 3 (vo-onderbouw)

Leerlingen gaan actief - binnen of buiten de muren van de school - in levensechte, professionele contexten kijken en luisteren naar kunst. Leerlingen gaan kunst aan den lijve ervaren en beleven en hebben een onderzoekende en nieuwsgierige houding. Vanuit verschillende perspectieven leren leerlingen betekenis te geven aan de ervaringen. Ze leren het specifieke van de uitingen te onderzoeken en met elkaar of met de makers te bespreken en daarbij vaktaal te gebruiken. Die interactie met makers over het product en het proces kan een inspiratiebron zijn voor eigen werk. De culturele omgeving van leerlingen wordt breder en leerlingen krijgen de mogelijkheid te ontdekken wat dat voor hen zelf betekent. Zo onderzoeken en verbreden leerlingen hun culturele omgeving en onderzoeken eigen voorkeuren.

Kennis en vaardigheden

In de context van (deelname aan) kunstzinnige en culturele activiteiten gaan leerlingen samen:

- als in fase 1 en 2:
- vanuit eigen ervaringen de culturele omgeving vergroten;
- de kunstzinnige en culturele activiteit vanuit verschillende perspectieven onderzoeken en betekenis geven;
- verschillende perspectieven gebruiken om een mening te geven en te onderbouwen;
- vaktaal en vakbegrippen gebruiken om een mening te geven en te onderbouwen;
- de relatie leggen tussen ervaringen en eigen talenten, voorkeuren en mogelijkheden;
- reflecteren op werk van andere makers.

Fase 4 (vo-bovenbouw)

- Bouw in de bovenbouw voor vmbo en havo/vwo voort op de grote opdrachten en bouwstenen voor VO-onderbouw.
- Zorg voor een goede aansluiting van vmbo naar havo en van onderbouw vo naar bovenbouw havo/vwo.

Grote opdracht 8: Presenteer werk

Onderstaand leest u eerst de beschrijving van deze grote opdracht. Daarna volgt de bijbehorende bouwsteen.

Relevantie

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier eigen of gezamenlijk (artistiek) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een reflectie op het proces en het product. Dit is een doorlopend proces van oefenen. De presentaties geven leerlingen inzicht in de eigen voorkeuren en in eigen kennen en kunnen.

Inhoud van de opdracht

Leerlingen leren praktisch en theoretisch werk te presenteren. In de praktische context gaat het over bijvoorbeeld een expositie, concert of theaterproductie en het proces. In de theoretische context gaat het over de presentatie van de uitkomsten van een theoretisch onderzoek en het proces. Ze maken kennis met presentatievormen en -technieken. Leren onder meer het lichaam en/of de stem te gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten (embodiment). Ze leren het effect van bewegingen in de ruimte te benutten, mimiek functioneel te gebruiken, te spelen met de warmte van de stem, of, gebruik te maken van de muziek en het ritme van woorden, maar ook de stilte bewust te gebruiken. Daarnaast leren leerlingen presentaties te plannen en organiseren, afspraken te maken, samen te werken, initiatief te tonen en lef te hebben. Ze leren samen of alleen, binnen of buiten de muren van de school en onder spanning voor een publiek een eindresultaat neer te zetten. Ze leren terug te kijken en te reflecteren op die ervaring. Voor leerlingen is dit hét moment om te ontdekken hoe de boodschap, het resultaat in (bewegend) beeld, klank, woord, beweging of een combinatie daarvan, is overgekomen. De interactie met het publiek vraagt van leerlingen een nieuwsgierige onderzoekende houding naar meningen van anderen. De verworven kennis en vaardigheden nemen leerlingen mee in volgende presentaties.

Brede vaardigheden

- Manieren van omgaan met anderen: communiceren.
- Het presenteren van eigen werk sluit direct aan bij de brede vaardigheid 'manieren van omgaan met anderen' en legt het accent op 'communiceren'.

Samenhang binnen het leergebied

Bouwstenen worden altijd aangeboden in combinatie met andere bouwstenen van grote opdrachten. Bij deze bouwsteen wordt het resultaat van andere bouwstenen gepresenteerd. Het gaat hier om presentatie van het proces en de opbrengsten van praktisch en theoretisch werk: van maken en meemaken. De inhoudelijke voorbereiding van de presentatie vindt plaats in de bouwstenen van andere grote opdrachten. De organisatorische voorbereiding is onderdeel van deze bouwsteen. De inhoudelijke voorbereiding vindt plaats bij andere grote opdrachten en bouwstenen.

Samenhang tussen leergebieden

Het presenteren van eigen praktisch en theoretisch werk komt ook voor bij andere leergebieden. Dat maakt dat deze bouwsteen ook relevant is voor andere leergebieden als daar sprake is van presentaties.

Bouwsteen 8.1: Presenteer werk

Complexiteit

In onderstaande bouwsteen is de complexiteit op de volgende manier uitgewerkt:

- Van klein naar groot: van een kleine en korte presentatie voor een bekend publiek (medeleerlingen) naar een grotere en langere presentatie voor een publiek van buiten.
- Van informele naar formele presentaties.
- Van begeleid naar zelfstandig: van een vooraf vastgestelde vorm naar een vrije keuze voor de vorm van de presentatie.
- Van een beperkte verantwoordelijkheid voor de organisatie van een eenvoudige presentatie naar een volledige verantwoordelijkheid voor de organisatie van een complexe presentatie.

Primair onderwijs

Fase 1 (po-onderbouw)

Leerlingen leren onder begeleiding te oefenen met het presenteren van een eigen of een gezamenlijke artistieke uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. Ze leren reacties in ontvangst te nemen en ervaringen uit te wisselen.

Kennis en vaardigheden

In de context van een praktische opdracht gaan leerlingen samen of individueel:

- oefenen met verschillende presentatievormen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan;
- eigen werk - ervaringen, gevoelens en verhalen - presenteren;
- improviseren;
- basisvaardigheden gebruiken;
- oefenen met optreden voor anderen;
- kijken en luisteren naar presentaties van anderen en hierop reflecteren.

Fase 2 (po-bovenbouw)

Leerlingen leren samen of individueel artistiek en theoretisch werk te presenteren binnen en/of buiten de school (in de directe omgeving van de school). Tijdens de voorbereiding van de presentatie en de uitvoering daarvan komen leerlingen in aanraking met verschillende rollen (als bijvoorbeeld maker, uitvoerder, organisator of productieleider). Ze leren te werken onder spanning, leren improviseren en initiatief te nemen. Ze kunnen samen of alleen reacties in ontvangst nemen, leren reflecteren op het product en het proces en daarbij onderscheid maken tussen vorm en inhoud.

Kennis en vaardigheden

In de context van een praktische of meer theoretische opdracht gaan leerlingen samen of individueel:

- als in fase 1 plus:
- lichaam, klank of stem gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten;

- eigen werk - ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen - presenteren;
- presentatievormen bedenken en oefenen die de boodschap ondersteunen;
- presentaties organiseren en rolverdeling maken;
- kennismaken met diverse rollen;
- initiatief nemen;
- reflecteren op proces en product;
- kijken en luisteren naar presentaties van anderen en hierop reflecteren.

Voortgezet onderwijs

Fase 3 (vo-onderbouw)

Leerlingen leren samen of individueel artistiek en theoretisch werk te presenteren binnen en/of buiten de school en houden rekening met de doelgroep. Ze maken afspraken over de inhoud en de vorm, leren de presentatie te organiseren en een taakverdeling te maken. In dit proces leren leerlingen om te gaan met spanning en leren ze improviseren en initiatief te nemen. Ze kunnen samen of alleen reacties in ontvangst nemen, leren reflecteren op het product en het proces en daarbij onderscheid maken tussen vorm en inhoud.

Kennis en vaardigheden

In de context van een praktische of theoretische opdracht gaan leerlingen samen of individueel:

- als in fase 1 en fase 2 plus:
- lichaam, klank of stem bewust gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten;
- keuzes maken die passen bij de doelgroep;
- om met spanning.

Fase 4 (vo-bovenbouw)

- Bouw in de bovenbouw voor vmbo en havo/vwo voort op de grote opdrachten en bouwstenen voor VO-onderbouw.

CONSULTATIEVRAGEN

Het ontwikkelteam Kunst & Cultuur vraagt u input te geven voor het raamwerk van de bouwstenen en de eerste ontwikkelde bouwstenen. Hieronder vindt u de consultatievragen die bij het tussenproduct horen. In de periode 11 tot en met 27 januari 2018 kunt u uw input geven via <https://curriculum.nu/feedback>. Uw input is zeer gewenst, alvast bedankt!

Vragen over raamwerk voor bouwstenen (vraag 1 en 2)

1. Welke bouwste(e)n(en) mist u in het raamwerk als uitwerking van de grote opdrachten? Licht uw antwoord toe.
2. Welke bouwstenen in het raamwerk vindt u als uitwerking van de grote opdrachten niet nodig? Licht uw antwoord toe.

Vragen over bouwsteen 2.1 Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (vraag 3 t/m 5)

3. *Deze bouwsteen komt voort uit Grote Opdracht 2 (met dezelfde titel).* Hoe kan deze bouwsteen, nog passender worden uitgewerkt? Licht uw antwoord toe.
4. Zijn er bij deze bouwsteen in een bepaalde fase kennis en vaardigheden die u toe zou willen voegen of zou willen schrappen? Licht uw antwoord toe voor de fases 1 (po-ob), 2 (po-bb) en/of 3 (vo-ob).
5. Hoe kan de verdeling van de voorgestelde kennis en vaardigheden voor po en vo onderbouw worden verbeterd? Licht uw antwoord toe.

Vragen over bouwsteen 3.1 Versterk technieken en artistieke vaardigheden (vraag 6 t/m 8)

6. *Deze bouwsteen komt voort uit Grote Opdracht 3 (met dezelfde titel).* Hoe kan deze bouwsteen, nog passender worden uitgewerkt? Licht uw antwoord toe.
7. Zijn er bij deze bouwsteen in een bepaalde fase kennis en vaardigheden die u toe zou willen voegen of zou willen schrappen? Licht uw antwoord toe voor de fases 1 (po-ob), 2 (po-bb) en/of 3 (vo-ob).
8. Hoe kan de verdeling van de voorgestelde kennis en vaardigheden voor po en vo onderbouw worden verbeterd? Licht uw antwoord toe.

Vragen over bouwsteen 7.1 Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (vraag 9 t/m 11)

9. *Deze bouwsteen komt voort uit Grote Opdracht 7 (met dezelfde titel).* Hoe kan deze bouwsteen, nog passender worden uitgewerkt? Licht uw antwoord toe.
10. Zijn er bij deze bouwsteen in een bepaalde fase kennis en vaardigheden die u toe zou willen voegen of zou willen schrappen? Licht uw antwoord toe voor de fases 1 (po-ob), 2 (po-bb) en/of 3 (vo-ob).
11. Hoe kan de verdeling van de voorgestelde kennis en vaardigheden voor po en vo onderbouw worden verbeterd? Licht uw antwoord toe

Vragen over bouwsteen 8.1 Presenteer werk (vraag 12 t/m 14)

12. Deze bouwsteen komt voort uit Grote Opdracht 8 (met dezelfde titel). Hoe kan deze bouwsteen, nog passender worden uitgewerkt? Licht uw antwoord toe.

13. Zijn er bij deze bouwsteen in een bepaalde fase kennis en vaardigheden die u toe zou willen voegen of zou willen schrappen? Licht uw antwoord toe voor de fases 1 (po-ob), 2 (po-bb) en/of 3 (vo-ob).

14. Hoe kan de verdeling van de voorgestelde kennis en vaardigheden voor po en vo onderbouw worden verbeterd? Licht uw antwoord toe.

Vraag over aanbevelingen (vraag 6)

15. Zijn er voor de bovenbouw van het vo bij bepaalde bouwstenen aanbevelingen die u toe zou willen voegen of zou willen schrappen in het kader van de doorgaande leerlijn? Noem de bouwsteen en licht uw antwoord toe.

BIJLAGE 1: BIJGESTELDE GROTE OPDRACHTEN LEERGEBIED KUNST & CULTUUR

Inleiding

Voorliggend tussenproduct bevat de bijgestelde grote opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur en is bedoeld voor primair en voortgezet onderwijs. De grote opdrachten komen voort uit de visie en zijn samen met de visie tijdens de vierde ontwikkelsessie (december 2018), op basis van de feedback, door het ontwikkelteam Kunst & Cultuur aangescherpt. In het consultatieverslag legt het team uit welke keuzes zij hierbij gemaakt hebben, deze vindt u op onze website. De bijgestelde visie en de grote opdrachten vormen de basis voor een raamwerk waaruit bouwstenen voortkomen. Met dat laatste is in de vierde ontwikkelsessie een begin gemaakt. Bouwstenen zijn een vertaling van grote opdrachten in kennis en vaardigheden. Ze beschrijven op een globaal niveau de kern voor alle leerlingen in termen van aanbod (in plaats van beheersing).

Leeswijzer

In dit document wordt eerst het onderliggend kader of raamwerk geschetst waarlangs de acht grote opdrachten zijn ontwikkeld. Daarna volgt de beschrijving van de grote opdrachten volgens een vast stramien. Eerst is in enkele zinnen de relevantie van de grote opdracht geschetst, vervolgens is de inhoud beschreven, daarna is aangegeven aan welke brede vaardigheden leerlingen werken. Alle onderstreepte woorden zijn in de begrippenlijst (zie bijlage 2) toegelicht. De bronnenlijst (zie bijlage 3) geeft een overzicht van literatuur en websites die het ontwikkelteam heeft geraadpleegd tijdens het ontwikkelen van de visie, grote opdrachten en bouwstenen. Vanwege de leesbaarheid van de tekst is er, conform de opdracht van curriculum.nu, voor gekozen de bronnen niet te verwerken in de lopende tekst.

Onderliggend kader of raamwerk

Kenmerkend voor het leergebied Kunst & Cultuur⁶ is dat leerlingen in een samenhangend geheel kunst leren maken, kunst leren meemaken en betekenis leren geven aan zowel het maken als het meemaken.

Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de twee inhoudelijke lijnen:

- maken en betekenis geven
- meemaken en betekenis geven

Grote opdrachten in de lijn 'maken', richten zich op de kunstpraktijk in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. De grote opdrachten in de lijn 'meemaken' gaan over de professionele kunst binnen en buiten school en vormen de basis voor kunsttheorie en culturele kunstzinnige vorming. De grote opdrachten in de twee inhoudelijke lijnen bereiden leerlingen voor op de theoretische en praktische vakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

De grote opdrachten hebben de volgende titels (met tussen haakjes de focus):

1. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (denk- en maakstrategieën)
2. Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)
3. Versterk technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)
4. Werk aan innovatie (nieuwe maakprocessen)
5. Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst (context van kunst)
6. Kunst vormt de spiegel van de wereld (functie van kunst)
7. Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (beleving van kunst)

---

⁶ Zie voor een toelichting van de onderstreepte woorden de begrippenlijst in de bijlage

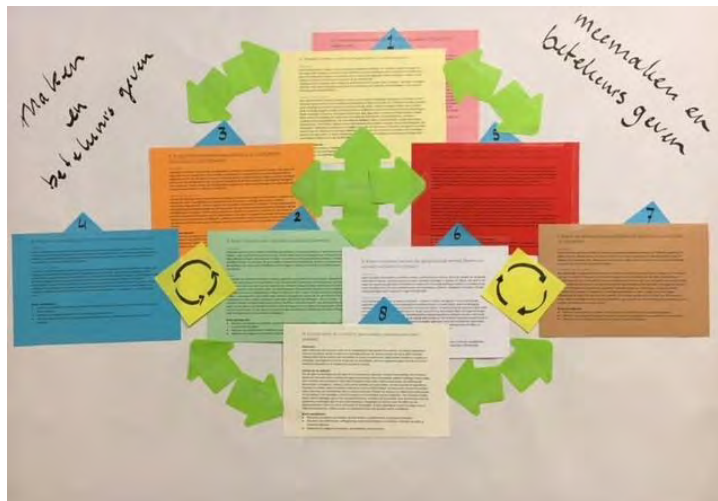

8. Presenteer werk (presenteren)

Volgordelijkheid en samenhang

Grote opdracht 1 (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is voorwaardelijk voor alle grote opdrachten en staat om die reden bovenaan. Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke maak- en denkstrategieën in het leergebied. De grote opdrachten 2 tot en met 4 richten zich op het maken van kunst en betekenis geven aan kunst. De grote opdrachten 5 tot en met 7 gaan over meemaken en betekenis geven aan kunst. In grote opdracht 8 staat presenteren centraal.

Alle grote opdrachten geven in po en onderbouw vo richting aan onderwijs in de kunstpraktijk en aan onderwijs in kunst- en cultuurtheorie. Er is ruimte om accenten te leggen en/of verbindingen te maken. Vanzelfsprekend is er een wisselwerking of interactie tussen de grote opdrachten 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het meemaken of ervaren van kunst kan inspiratie zijn voor een maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping. Beide inhoudelijk lijnen zijn gericht op de ontwikkeling van het artistiek-creatief vermogen van leerlingen. Het vraagt van leerlingen een nieuwsgierige en onderzoekende houding.

Van bovenstaand raamwerk wordt een grafische weergave gemaakt als het denkproces van het ontwikkelteam KC voltooid is.

Grote opdracht 1: Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (denk- en maakstrategieën)

Relevantie

Door artistiek werk te maken, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in maak- en denkprocessen verbeeldingskracht te gebruiken, artistieke uitingen te bevragen, te onderzoeken en betekenis en/of uitdrukking te geven aan ervaringen. Dit zijn vaardigheden die bijdragen aan het functioneren als persoon, als persoon in de samenleving en als persoon in studie en werk. Het ontwikkelen van artistiek-creatief vermogen is de basis voor alle grote Opdrachten van het leergebied Kunst & Cultuur.

Inhoud van de opdracht

Het artistiek vermogen is gericht op de vertaling van ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in een kunstzinnige uiting met behulp van technieken, materialen en middelen. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve denk- en maakstrategieën leren toepassen. Leerlingen leren op verschillende manieren te maken, op verschillende manieren te denken, op verschillende manieren betekenis geven en op verschillende manieren te reflecteren op het werk- en leerproces (van zichzelf en van anderen). Daarbij is het proces net zo belangrijk als het product. Onderdeel van het proces is dat leerlingen zich in de volledige breedte oriënteren op de beroepspraktijk en kennis maken met de grote diversiteit aan professionals in de creatieve en culturele sector. Dit leidt er ook toe dat leerlingen inzicht krijgen in de taal en werkprocessen van makers. Die taal kunnen leerlingen weer toepassen in eigen artistiek werk.

Creatieve maakstrategieën richten zich op vaardigheden als spelen, (intuïtief) experimenteren, improviseren, onderzoeken, in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. Leerlingen ontdekken de (on)mogelijkheden van materialen en middelen, maken keuzes en leren zich artistiek-creatief uit te drukken. Creatieve **denkstrategieën** richten zich op het verwonderen, onderzoeken, kritisch en filosofisch bevragen en analyseren van kunstuitingen. Leerlingen worden gestimuleerd zich te verplaatsen in andere zienswijzen en leren verschillende standpunten in te nemen. In dialoog leren leerlingen gedachten te formuleren, opvattingen te onderbouwen en vakbegrippen toe te passen.

Brede vaardigheden

- Manier van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen; kritisch denken; probleemoplossend denken en (praktisch) handelen.
- Manieren van jezelf kennen: oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan.

Grote opdracht 2: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)

Relevantie

Door kunst leren leerlingen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen vorm te geven. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen wijzen uit te drukken en betekenisvol te communiceren. De verhalen zijn persoonlijk en tonen verbeeldingskracht. Kunst prikkelt de zintuigen, leerlingen leren met hun lijf kunst te ervaren en ontdekken de wisselwerking tussen lichaam en geest. Hierin ligt de intrinsieke waarde van kunst. Reflectie op het leer- en werkproces maakt dat leerlingen een eigen stem ontwikkelen, inzicht krijgen in anderen en in zichzelf en zelfvertrouwen ontwikkelen.

Inhoud van de opdracht

Persoonlijke en collectieve ervaringen kunnen, net als lokale, nationale en mondiale onderwerpen, een bron vormen voor eigen of gezamenlijk artistiek werk. Ook het werk van kunstenaars, schrijvers, artiesten en makers kan een bron van inspiratie zijn. Het vormgeven van eigen (artistieke) of gezamenlijke verhalen ontstaat in een iteratief proces waar ruimte is voor plezier en onzekerheden, vastzitten en keuzes maken. Leerlingen leren in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging de unieke taal van de kunsten te herkennen, te begrijpen, te gebruiken en ook in andere contexten toe te passen. Door persoonlijk betekenis aan het werk te geven en dit te delen met anderen, leren leerlingen over en door hun artistieke uiting te communiceren. Ook leren ze dat er verschillende perspectieven zijn, dat deze perspectieven op verschillende wijzen vormgegeven worden en hoe ze zich kunnen verhouden tot eigen of andermans artistiek werk.

Brede vaardigheden

- Manieren van jezelf kennen: zelfregulering.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken, communiceren.

Grote opdracht 3: Versterk technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)

Relevantie

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe meer technieken en vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer mogelijkheden leerlingen krijgen zich uit te drukken. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt.

Inhoud van de opdracht

Om een artistieke uiting te maken hebben leerlingen (digitale) technieken en vaardigheden nodig om een (gezamenlijk) idee te kunnen vertalen in een (bewegend) beeld, klank, woord of beweging of een combinatie daarvan. Alle vaardigheden die leerlingen leren staan in dienst van het creëren. Leerlingen leren (samen) maken, luisteren, spelen, oefenen, instuderen en (re)produceren. Leerlingen leren keuzes te maken uit het aanbod van vaardigheden, taal te geven aan artistieke uitingen en vakbegrippen te herkennen en benoemen. Ze leren technieken en materialen toe te passen en duurzaam te gebruiken. Daarnaast versterkt kennis over technieken en vaardigheden ook het begrijpen van kunst; hoe het tot stand is gebracht. Om hun doel te bereiken leren leerlingen te reflecteren op het proces en het product van zichzelf en van anderen. Ze leren sterke punten te herkennen en benoemen en worden zich bewust van hun capaciteiten en hun specifieke talenten. Door een groeiend zelfvertrouwen gaan leerlingen speelser en vrijer met hun vaardigheden om en ontwikkelen ze de maker in zichzelf.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen.

Grote opdracht 4: Werk aan innovatie (nieuwe maakprocessen)

Relevantie

Een samenleving die geconfronteerd wordt met complexe vraagstukken heeft makers nodig. Makers die creatieve, kritische vragen stellen bij en innovatieve oplossingen bedenken voor maatschappelijke en mondiale thema's zoals duurzaamheid en klimaat. Door de ontwikkeling van nieuwe media en (digitale) technologie ontstaan nieuwe toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst zoals digitale kunst. Kunst kan discussies aanzwengelen, mogelijke oplossingen bieden en inspirerend zijn binnen deze zoektocht.

Inhoud van de opdracht

Door wetenschap en technologie te verbinden met kunst worden leerlingen uitgedaagd om op een ondernemende, innovatieve en kritische manier (samen) te werken. Leerlingen krijgen inzicht in de werk- en denkprocessen van nieuwe makers en experimenteren op een vergelijkbare manier met materialen en middelen. Zij leren nieuwe media en digitale technologie gebruiken als middel om kunst te maken en als een manier om vanuit eigen proces en productie de maatschappij beter te begrijpen en betekenis te geven. Zij onderzoeken (praktische) verbindingen tussen traditionele technieken en multimediale (auditieve en visuele) technologieën, tussen kunst en techniek en tussen kunst en wetenschap. Actuele interdisciplinaire-, toegepaste - en multimediale kunst zijn inspiratiebronnen die aanzetten tot kritisch denken en innovatieve ideeën.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen.

Grote opdracht 5: Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst (context van kunst)

Relevantie

Kunst brengt leerlingen in contact met het heden en verleden. Kunst staat altijd in verband met de (culturele) context en de tijd waarin het gemaakt is. Door te kijken en luisteren naar en te leren van en over materiele en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen. Ze krijgen inzicht in de eigen kunst- en cultuur(historie) en die van anderen en leren meer over zichzelf, anderen, de omgeving, de maatschappij en de wereld.

Inhoud van de opdracht

Kunst- en cultuuronderwijs gaat uit van ervaren en beleven. Leerlingen leren verbeeldingskracht en inlevingsvermogen te ontwikkelen. Ze leren vragen te stellen, betekenis te geven en verbindingen te leggen met actuele kunstuitingen en culturele verschijnselen. Leerlingen leren op lokaal, nationaal en mondiaal niveau kunst te plaatsen vanuit persoonlijk, cultureel en kunsthistorisch perspectief. Ze leggen verbanden en duiden kunst en cultuur binnen de sociale, culturele, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in tijd en plaats. Zo krijgen ze een beeld van de kunst- en cultuurhistorische context, ontdekken wat waardevol is om te bewaren voor toekomstige generaties en kunnen hun keuze beargumenteren. Leerlingen leren dat er verschillende meningen zijn, dat deze naast elkaar kunnen bestaan en leren zich te verhouden tot deze verschillende perspectieven.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken.
- Manieren van omgaan met anderen: sociaal en culturele vaardigheden.

Grote opdracht 6: Kunst vormt de spiegel van de wereld (functie van kunst)

Relevantie

Kunst kan verwonderen, amuseren, informeren, confronteren en schuren. Kunst is een 'spiegel van de wereld' doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Kunst als 'spiegel van de wereld' maakt reacties los waardoor leerlingen in dialoog met elkaar, het werk en de maker tot nieuwe perspectieven of (kritische) inzichten kunnen komen. Door de functies van kunst en cultuur te onderzoeken en in gesprek te gaan met makers, krijgen de leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur.

Inhoud van de opdracht

In onze complexe wereld tonen kunstenaars met hun werk eigen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen over onder meer maatschappelijke en mondiale thema's in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging. Door hier naar te kijken en te luisteren ontdekken leerlingen de functies en waarden hiervan. Kunst en cultuur werpen nieuw licht op vertrouwde zaken en kunnen inzicht geven in het onbekende. Zo krijgen leerlingen inzicht in politieke, sociaal-culturele, kunsthistorische, maatschappelijke, ethische en esthetische kwesties. Het brengt leerlingen in contact met andere visies op de wereld, ze leren (samen met anderen) meerdere perspectieven te verkennen, deze te bevragen en betekenis te geven. Door het analyseren van kunst en het zelf maken van werk leren leerlingen dat er verschillende opvattingen naast elkaar kunnen bestaan.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken.
- Manieren van omgaan met anderen: communiceren, sociale en culturele vaardigheden.

Grote opdracht 7: Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (beleving van kunst)

Relevantie

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan kunstzinnige en culturele activiteiten. Ze ervaren hoe het is om een kunstzinnige of culturele activiteit samen te beleven of te bezoeken. Elke uiting van kunst en cultuur nodigt uit tot interactie en kan door leerlingen vanuit verschillende perspectieven onderzocht, geanalyseerd of besproken worden.

De inhoud van de opdracht

Het samen ervaren van authentieke kunstzinnige en culturele activiteiten verbreedt de blik van leerlingen en nodigt uit tot (inter)actie en discussie of kan leiden tot verstillings- en bezinning. De interactie tussen leerlingen onderling of tussen leerlingen en makers kan onder andere gaan over de betekenis van een object of een kunstuiting, over de analyse van een voorstelling of kan betrekking hebben op de vormgeving van bijvoorbeeld een theaterproductie. De interactie kan ook gaan over de betekenis die de artistieke uiting heeft voor de maker of over de theorie van waaruit iets is gemaakt. Hiervoor hebben leerlingen kennis nodig over de inhoud van de artistieke uitingen, over de context, over de aspecten van de voorstelling of de vormgeving, over het maakproces en over de technieken die gebruikt zijn.

Brede vaardigheden

- Manieren van omgaan met anderen: sociale en culturele vaardigheden, communiceren, samenwerken.

Grote opdracht 8: Presenteer werk (presenteren)

Relevantie

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier eigen of gezamenlijk (artistiek) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een reflectie op het proces en het product. Dit is een doorlopend proces van oefenen. De presentaties geven leerlingen inzicht in de eigen voorkeuren en in eigen kennen en kunnen.

Inhoud van de opdracht

Leerlingen leren praktisch en theoretisch werk te presenteren. In de praktische context gaat het over bijvoorbeeld een expositie, concert of theaterproductie en het proces. In de theoretische context gaat het over de presentatie van de uitkomsten van een theoretisch onderzoek en het proces. Ze maken kennis met presentatievormen en -technieken. Leren onder meer het lichaam en/of de stem te gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten (embodiment). Ze leren het effect van bewegingen in de ruimte te benutten, mimiek functioneel te gebruiken, te spelen met de warmte van de stem, of, gebruik te maken van de muziek en het ritme van woorden, maar ook de stilte bewust te gebruiken. Daarnaast leren leerlingen presentaties te plannen en organiseren, afspraken te maken, samen te werken, initiatief te tonen en lef te hebben. Ze leren samen of alleen, binnen of buiten de muren van de school en onder spanning voor een publiek een eindresultaat neer te zetten. Ze leren terug te kijken en te reflecteren op die ervaring. Voor leerlingen is dit hét moment om te ontdekken hoe de boodschap, het resultaat in (bewegend) beeld, klank, woord, beweging of een combinatie daarvan, is overgekomen. De interactie met het publiek vraagt van leerlingen een nieuwsgierige onderzoekende houding naar meningen van anderen. De verworven kennis en vaardigheden nemen leerlingen mee in volgende presentaties.

Brede vaardigheden

- Manieren van omgaan met anderen: communiceren.

BIJLAGE 2: BEGRIPPENLIJST

Artistiek-creatief vermogen: artistiek vermogen is gericht op de vertaling van onder andere ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve denk- en maak strategieën leren toepassen.

Artistieke uiting: een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunst disciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst

Betekenis geven: onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, bezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.

Cultuur: alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die wij, vanuit onze eigen achtergrond, daaraan geven.

Embodiment: is de wisselwerking tussen lichamelijke - zintuiglijke en motorische - en emotionele ervaringen, gaat over de wisselwerking tussen lichaam en geest. Leerlingen leren onder meer het lichaam of de stem te gebruiken om een boodschap kracht bij te zetten. Ze leren het effect van bewegingen in de ruimte te benutten, mimiek functioneel te gebruiken, te spelen met de warmte van de stem, of, gebruik te maken van de muziek en het ritme van woorden, maar ook de stilte te pakken.

Interdisciplinair: de disciplines hebben elkaar nodig om een probleem op te lossen. De wederzijdse beïnvloeding bepaalt de inhoud. De inzichten die hierdoor ontstaan overstijgen de grenzen van het eigen vak. In het artistieke eindproduct zijn de disciplines in elkaar over gevloeid en moeilijk te onderscheiden. De interactie is steeds zichtbaarder in het samen reflecteren en maken.

Iteratief proces: bij een iteratief proces gaan leerlingen experimenteren, ideeën vormen en onderzoeken. Door in het proces vooruit en achteruit te gaan of stappen te herhalen, komen leerlingen langzaam maar zeker tot een eindresultaat. Leerlingen gebruiken voortschrijdend inzicht in een volgende fase van het proces.

Kunst: een uiting van menselijk denken, doen en maken is cultuurspecifiek en tijdgebonden.

Leergebied Kunst en Cultuur: vanuit de huidige doelen gezien omvat het leergebied Kunst & Cultuur: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, kunsttheorie, Kunst (algemeen), CKV én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en in de toekomst zullen voortvloeien.

Maken: het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of alleen uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan.

Meemaken: een (zintuigelijke) ervaring in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan of een ervaring met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school.

Raamwerk: het raamwerk laat zien hoe de grote Opdrachten van het leergebied zich tot elkaar verhouden en hoe de bouwstenen (in ontwikkeling) zich verhouden tot grote Opdrachten.

Reflecteren: waar in deze visie gesproken wordt van reflectie moet dit gelezen worden als 'reflectie op het product en het (werk)proces'. Dit met als doel aan te sluiten bij de brede vaardigheden.

BIJLAGE 3: BRONNENLIJST

Armstrong, J. (2006). *De filosofie van de schoonheid*. Academie Minerva: Hanzehogeschool Groningen.

Barrett, T. (2010). *Kunst werkt mensen reageren op hedendaagse kunst*. Deventer: Thieme Art.

BDD (2018). *Visiedocument beroepsvereniging docenten theater en drama*.

BDD, VLS. VONKC (2018). *Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs*.

Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ARTEz Press.

Bisschop Boele, E. (2016). *Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld*. In *Muziekpedagogiek in beweging: verdieping of verbreding?* (pp. 69-81)

Boxtel, van C. (2009). *Geschiedenis, erfgoed & didactiek*, Amsterdam: Erfgoed Nederland.

Brinkman, W. & Miedema, E. & Schreuder, C. (2017). *Kunst=taal en rekenen, drie jaar Boijmans Taal -en rekenprogramma*. Koninklijke van Gorcum/Museum Boijmans van Beuningen.

Brouwers, H. (2010). *Kiezen voor het jonge kind*. Bussum: Coutinho.

Buisman, M., Boogaard, M., Loon-Dijkers, L., Schooten, E. (2017). *Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Costa, A. & Kallick, B. (2000). *Describing 16 habits of mind. Habits of mind: A Development Series*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Crone, E. (2017). *Het puberende brein*. Amsterdam: Prometheus.

Csikszentmihalyi, M. (2011). *Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Dieleman, C. (2010). *Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen CKV op havo en vwo*. Amsterdam: Vossiuspers 2010.

Diverse auteurs (2018). *Teaching in the fourth industrial revolution, standing at the precipice*. Routledge

Dreu, Carsten de & Sligte (2016). *Creativiteit krijg je niet voor niks. Over de psychologie van creativiteit in wetenschap en werk*. Assen: Van Gorcum.

Efland, A. (2002). *Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum*. Teachers College Press.

Eisner, E. (2002). *The Arts and the Creation of Mind*. 'What the Arts Teach and How It Shows.' (pp. 70-92). Yale University Press.

Erfgoededucatie (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*.

Gardner, H. (2006). *Five minds for the future*. Boston, MA, Harvard Business School Publishing.

Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.

Gompertz, W (2012). *Dat kan mijn kleine zusje ook. waarom moderne kunst kunst is*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.

Groenendijk, T., Hoekstra, M., & Klatser, R. (2013). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam: HKA.

Haanstra, F. (2001). *De Hollandse schoolkunst, mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie* (Oratie). Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Havekes, H. (2009). *Actief Kunsthistorisch Denken*.

Haverkort, F., Lei, R. (2015). *Muziekmeester*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

HBO-raad (2011). *Generieke kennisbasis Tweedegraads docentenopleidingen*. Den Haag.

HBO-raad (2012a). *Kennisbasis docent beeldende kunst & vormgeving –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012b). *Kennisbasis docent muziek –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012c). *Kennisbasis docent dans*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012d). *Kennisbasis docent theater*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012e). *Kennisbasis leraar basisonderwijs dans & drama*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012f). *Een goede basis. Advies van de commissie Kennisbasis Pabo*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2018). *Kennisbasis en profilering*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Heusden, B., van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.

Heusden, B. van., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum.

Heijdanus - de Boer, E., Nunen, A. van, Boekel, H. & Carp, D. & Veer, P. van der (2016). *Spelend leren en ontdekken, Handboek drama voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.

Heijden-de Boer, E., Van Nunen, A., & Valenkamp, M. (2014). *Dans!, Praktisch handboek voor het basisonderwijs*. Bussum, Nederland: Coutinho. (ISBN 978 90 469 03971 NUR 846)

Heijnen, E. (2015). *Remixing the Art Curriculum: How Contemporary Visual Practices Inspire Authentic Art Education. (Doctoral Dissertation)*. Nijmegen: Radboud University.

Hetland, L., Winner, E., Veenema, S., & Sheridan, K. M. (2007). *Studio thinking. The real benefits of visual arts education*. New York: Teachers College Press.

Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van. (red.) (2014). *Cultuur in de spiegel: een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO

Hollingsworth, J. & Ybarra, S. (2018). *Expliciete directe instructie*. Uitgeverij Pica.
Huizinga, J. (1919 / 1997 / 2016) *Herfsttij der Middeleeuwen*. Olympus.

Jong, L. de (2017). Het begeleiden van creatieve processen. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 62 - 84.

Kamp, M.T. van de (2010). Hybride kunsteducatie. In: *Kunstzone, 10* (juni), 11-15.

Kamp, M.T. van de (2013). *Doorlopende leerlijn hybride kunsteducatie*. Amsterdam/Tilburg; Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie.

Kamp, M.T. van de (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Konings, F., & Van Heusden, B. (2013). *Culturele instellingen en een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs: Richtlijnen*. Utrecht, Fonds voor Cultuurparticipatie.

Kupers, E. & Van Geert, P (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 42 - 61.

KVDO (2018). *Opleidingsprofielen Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

KVDO (2016). *Schakeldocument bij de nieuwe beroepsprofielen voor kunstvakdocenten*. Utrecht: Molen & Molen.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P., Rass, A. & Tuinen, S. van (2015). *Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. (2017). *Handreiking kunstvakken, inclusief CKV*. Enschede: SLO.

Lei, R. van der, Haverkort, F. & Noordam, L. (2015). *Muziek meester!* Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

LKCA (2016). *Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*. Utrecht: Libertas.

Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk*. Apeldoorn: Garant.

Lutters, J. (2015). *Research-based art. Een nieuwe grondslag voor een opleiding tot artist educator*. *Cultuur+Educatie*, 15(43), 63-70.

Marschal, C. & Rossman G.B. (2016). *Designing Qualitative Research sixth Edition*. California, CA: SAGE Publications, Inc.

Marshall, J. (2014) Transdisciplinarity and art integration; Toward a new understanding of art-based learning across the curriculum. *Studies in Art Education: a journal of issues and research in art education*, 55(2), 104-127.

Marzano R. & Heflebower, T. (2012). *Klaar voor de 21e eeuw. Vaardigheden voor een veranderende wereld*. Vlissingen: Bazalt.

Meirieu, P. (2016). *Pedagogiek: de plicht om weerstand te bieden*. Culemborg: Phronese.

Monsma, D., Smith, S. (2016). *Speciaal onderwijs, vergeten groep in het beleid*. *Cultuur+Educatie*, jaargang 16, nr 45.

Monsma, D. (2017). *Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften*. Rotterdam: Lemniscaat.

Nooij, H. (2017). *Kijk op spel*. Groningen: Noordhoff.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

OCW (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.

OCW (2018, 2 juli). *Eerste reactie op sectoradvies audiovisueel van de Raad voor Cultuur [1372031]*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-met-eerste-reactie-op-sectoradvies-audiovisueel>

Onna, J. van & Jacobse, A. (2017). *Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs* (5^e ed.) Groningen: Noordhoff.

Potters, O & Lutke, S (2018) *Leren van kunst, ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Countinho.

Sawyer, K (2008) *Group genius*. Ingram Publisher services US.

Seidel, S., Tishman, S., Winner, E., Hetland, L., & P. Palmer (2009). *The Qualities of Quality. Understanding Excellence in Art Education*. Cambridge: Harvard Graduate School of Education / Project Zero.

SLO (2018). *Handreiking Brede vaardigheden*. Enschede: SLO.

VCPS. *Cultuureducatie, een manifest*.

Vereniging Classici Nederland (2018). Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland.

Verhoeven, M., Poorthuis, A. M. G., & Volman, M. (2016). Exploreren kun je leren: de rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Geraadpleegd van <https://hdl.handle.net/11245.1/ca57ab3d-308e-449b-a3fe-109a51aa576c>

Verhoeven, C. (1967b). Inleiding tot de verwondering (3e ed.). Eindhoven, Nederland: Damon.

VLS (2018). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs.*

VNK-E (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied Kunst en Cultuur door de VNK-E.*

VONKC (2012). *Leerplan voor onderwijs in beeldende kunst en vormgeving.*

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: beeldende kunst en vormgeving (BK&V).*

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans.*

Vrolijk, R. (2017). *Nieuw geluid.* Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.

Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid,* Utrecht: Klement Uitgeverij.

Weterings, A. en Plamper, S. (2016). *Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Websites

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/conferenties-en-projecten/project-altermoderne-kunsteducatie/>

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/>

<http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie>

<http://www.cultuuralsbasis.nl/>

[https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20\(DEF\).pdf](https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20(DEF).pdf)

<https://www.cultuurconnectie.nl/clientdata/downloads/cultureel-vermogen-nieuwe-woorden-voor-het-belang-van-cultuureducatie-en-participatie.pdf>

<http://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl/over-cmk/>

<http://www.cultuurindespiegel.nl/>

<http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden>

http://expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/model_hybride_kunsteducatie.pdf

<http://handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief-meemaken>

<http://www.imagineic.nl/pagina/emotienetwerken>

<http://kunstcultuur.slo.nl/>

<http://www.kunstgebouw.nl>

<http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

https://www.lkca.nl/artikelen/inspirerend_de-10-lessen-van-elliott-eisner

https://www.lkca.nl/~media/downloads/ws_2009_ce_26.pdf

https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/mediacultuur_publicatie.pdf

<https://www.lkca.nl/onderzoek/leerstoelen-lkca/hester-dibbits>

<https://wij-leren.nl/ogo-ontwikkelingsgericht-onderwijs.php>

<https://onderzoekonderwijs.net/2017/12/21/de-holle-retoriek-van-21st-century-skills-hoezo-is-kennis-minder-belangrijk>

<http://www.oecd.org/education/cei/50153675.pdf>

<https://www.onderwijsfilosofie.nl/in-de-wereld-komen/>

<https://plato.stanford.edu/entries/dewey-aesthetics/#ActExp>

<https://www.reinwardt.ahk.nl/onderzoek/themas/emotienetwerken/>

https://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

<https://www.uvh.nl/actueel/april-2018/tijd-voor-pedagogiek-download-oratie-gert-biesta>

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthemas/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunsvakken/>

Bronnen vanuit bijeenkomst beeldgeletterdheid EYE 2018

- Raad voor Cultuur (2018). *Zicht op zoveel meer*. Geraadpleegd van <https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Zicht-op-zo-veel-meer.pdf>

- Tweede Kamer der Staten Generaal (2018). *Verslag cultuurdebat*. Geraadpleegd van https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2017A04112

- Toma, K. De Volkskrant (2018, 27 juni). *Filmles op school, ook een bewuste blik kun je trainen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/filmles-op-school-ook-een-bewuste-blik-kun-je-trainen~b9c0de95/>
- Westerbeek, L. De Volkskrant (2015, 20 feb). *Leer kinderen nu vooral begrijpend te kijken*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/leer-kinderen-nu-vooral-ook-begrijpend-te-kijken~bc22ad58/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- Rathenau Instituut (2018). *Digitalisering van het nieuws, online nieuwsgedrag, desinformatie en personalisatie in Nederland*. Geraadpleegd van <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/digitalisering-van-het-nieuws>
- Commissariaat van de Media (2018). *Media monitor 2018*. Geraadpleegd van <https://www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2018/06/Mediamonitor-2018-Reuters-Institute-Digital-News-Report-Nederland-2018.pdf>